

УДК 34 (091)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.10>

АЛЕГОРИЧНІ ПРОТЕСТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ ПРОТИ ЗНИЩЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЯК ВИЯВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

Терлюк І.Я.,

доцент кафедри

теорії права та конституціоналізму

Навчально-наукового інституту права,

психології та інноваційної освіти

Національного університету

«Львівська політехніка»,

доктор юридичних наук, доцент

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0900-4388>

Лепісевич П.,

доцент кафедри

загально правових дисциплін

Інституту права ЛьвДУВС

кандидат історичних наук, доцент

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5970-2988>

Терлюк І.Я., Лепісевич П. Алгоритичні протести національної еліти в Україні проти знищення козацької державності як вияв української державно-правової традиції.

Висвітлюються питання алгоритичних протестів української національної еліти останньої чверті XVIII ст. проти знищення козацької Гетьманщини. Проводиться думка, що такі протести були виявом української національної державно-правової традиції - українські інтелектуали обстоювали права українців на власну державність й історичний устрій у відповідності з їх внутрішнім світом й цінностями.

Проаналізовано алгоритичні протести в знакових творах тодішньої української національної еліти – І. Котляревського, В. Капніста, Я. Козельського, М. Козачинського, Г. Сковороди. Зроблено висновок, що протести українських інтелектуалів були співзвучні з головними настроями доби – «змаганням за правду» й «пізнанням істини», що проникнуті визвольним змістом, а особливо проголошенням «вольності» за найвищу цінність. Наголошено, що найвидатніші філософи доби руйнації козацької Гетьманщини - М. Козачинський і Г. Сковорода - основну увагу зосередили на обґрунтуванні необхідності збереження національної ідентичності. Перший – через ідею доміанти культури («Духовного дому») у національному житті, а другий – ідеалу свободи, рівності та братерства, що виражався у формулі т. зв. «Горної республіки». Обґрунтовано, що вказані мислителі у своїх творах переводили увагу із суспільних чинників на індивідуальні – нація бачилась їм не у «юрбі», а у самозбереженні вибраних, свідомих її представників. Акцентовано, що від чисельності національно свідомих членів суспільства об'єктивно залежить ефективність утвердження здорових народних поглядів на суспільно-політичний устрій, працю, щастя людей. Наголошено, що підґрунтям для зростання чисельності таких вибраних людей має стати освіта, самопізнання і моральне самовдосконалення кожної людини.

У підсумку визнано, що алгоритичні протести національної інтелігенції проти інкорпораційної політики імперської Росії усе ж зосереджувалися на надто вузькій, однак, саме потребі збереження національної ідентичності через ідею доміанти національної культури й ідеалу свободи, рівності та братерства.

Ключові слова: козацька державність, Гетьманщина, XVIII століття, алгоритичні протести, державно-правова традиція.

Terlyuk I.Ya., Lepisevich P. Allegorical protests of the national elite in Ukraine against the destruction of Cossack statehood as a manifestation of the Ukrainian state-legal tradition.

Issues of allegorical protests of the Ukrainian national elite in the last quarter of the 18th century are highlighted. against the destruction of the Cossack Hetmanship. There is an opinion that such protests were a manifestation of the Ukrainian national state-legal tradition, Ukrainian intellectuals defended the rights of Ukrainians to their own statehood and historical system in accordance with their inner world and values.

Allegorical protests in iconic works of the then Ukrainian national elite - I. Kotlyarevskiy, V. Kapnist, Ya. Kozelskiy, M. Kozachynskiy, G. Skovoroda - were analyzed. It was concluded that the protests of Ukrainian intellectuals were consonant with the main moods of the time – “competition for the truth” and “knowledge of the truth”, imbued with a liberating meaning, and especially the declaration of “freedom” as the highest value.

It is emphasized that the most prominent philosophers of the era of the destruction of the Cossack Hetmanship, M. Kozachynskiy and H. Skovoroda, focused their attention on the justification of the need to preserve national identity. The first is through the idea of the dominant culture (“Spiritual Home”) in national life, and the second is the ideal of freedom, equality and fraternity, which was expressed in the formula of the so-called “Mountain Republic”. It is substantiated that the specified thinkers in their works shifted attention from social factors to individual factors - they saw the nation not in the “crowd”, but in the self-preservation of its chosen, conscious representatives. It is emphasized that the effectiveness of establishing healthy public views on the socio-political system, work, and happiness of people objectively depends on the number of nationally conscious members of society. It was emphasized that education, self-knowledge and moral self-improvement of each person should be the basis for the growth of the number of such chosen people.

As a result, it was recognized that the allegorical protests of the national intelligentsia against the incorporation policy of imperial Russia still focused on a too narrow, however, precisely the need to preserve national identity through the idea of a dominant national culture and the ideal of freedom, equality and fraternity.

Keywords: Cossack statehood, Hetmanship, 18th century, allegorical protests, state-legal tradition.

Постановка проблеми. Державно-правова традиція будь-якого народу, як ми її розуміємо, - це оснований на цінностях соціокультурний феномен, що відповідає особливостям тривалого процесу націогенезу цього народу й виявляє себе в перебігу його державотворення у сукупності основних якостей культурно-історичної, соціальної й інтелектуальної традицій. Це означає, що державно-правова традиція кожного народу сумісна з його внутрішнім світом, а тому глибоко детермінована чинниками формування і внутрішнього розвитку системи його політико-владних зв'язків та досягнутого колективного досвіду правової дійсності. Вона не усвідомлюється суспільством як певна сутність, її осмислення можливе тільки через аналіз джерел певної конкретної традиції чи її складових, в яких вона присутня.

Українську національну державно-правову традицію розуміємо як узалежнення українського націогенезу константами спільних для усіх соціальних верств природньо-правових ментальних цінностей (спільних для людства в цілому, але в їх «українській» інтерпретації). Переконані, що такою природньо-правовою цінністю для українців стала константа вольностей, втрата якої консолідувала українське суспільство раннього Нового часу, започаткувавши український націогенез. Саме константа вольностей лежить в основі характерних рис психології українців – вільнолюбства, демократизму, індивідуалізму, ідеї рівності, неприпустимості насильства влади і т. ін. Вона ж стала неусвідомленою матрицею національного державотворення: сприяли виробленню комплексу політико-правових ідей української державності, склали підґрунтя для розуміння національної ідеї й позначили потенційний вектор розвитку державності українців [Докл. див.: 1, с. 71–83].

Викладені вище міркування, на наш погляд, безпосередньо стосуються винесеної у заголовок наукової проблеми. Адже, починаючи з витоків націогенезу нашого народу українські інтелектуали обстоювали права українців на власну державність й історичний устрій у відповідності з внутрішнім світом й цінностями українського народу. Не винятком тут стали століття російського цивілізаційного полону України й, зокрема, перші десятиліття по знищенню козацької державності. Додаймо, що означена наукова проблема становить не тільки академічний інтерес. Адже в теперішній російсько-українській війні путінська Росія воює не тільки на полі бою, але й ідеологічно. Те, що ми називаємо інформаційною війною – це в першу чергу війна за наші знання і нашу історію проти

реінкарнованих російсько-імперських наративів, як-то споконвіку єдиного (з українцями) російського народу тощо.

Стан опрацювання проблеми. Певних аспектів проблеми торкалися переважно «чисті» історики (напр., Л. Мельник чи З. Когут), а також окремі історики права (напр., В. Олейников, О. Скакун). Почасти до висвітлення проблеми вдавалися політологи (напр.: Б. Кухта) та філософи (напр.: М. Розумний). Чи не найближче, з нашого погляду, до висвітлення завдань цієї розвідки підійшов відомий історик та письменник В. Шевчук. Утім, як нам видається, в означеній проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс.

Мета статті – дослідити алегоричні протести національної еліти в Україні останньої чверті XVIII ст. проти знищення козацької державності в контексті засад української державно-правової традиції; дати оцінку творчості М. Козачинського і Г. Сковороди, найвидатніших філософів доби руйнації козацької Гетьманщини, як виразників української національної державно-правової традиції.

Виклад основного матеріалу. Остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини в останній чверті XVIII ст. позначилася протестами проти інкорпораційної політики Російської імперії.

Масових протестів проти інкорпораційної української політики Російської держави відомо небагато. Це, передовсім, повстання пікінерів 1769-1770 рр., що виникло як протест колишніх козаків проти злиття їх із загальною масою російських військ з головною вимогою повернення їм козацьких прав і статусу козацтва; повстанський рух під проводом Семена Гаркуші 1770-х рр., який, проте, не мав політичного характеру. Особливо спричинило стихійний опір народу закріпачення: 1789 р. спалахнуло хрестоматійно відоме повстання в с. Турбаях (територія нинішнього Глобинського району на Полтавщині), де повсталі селяни, запровадивши самоврядування з виборним управлінським органом - «Збірною громадською хатою», впродовж чотирьох років (до 1793 р.) самостійно вирішували всі громадські справи [2, с. 178]. Менш відомий виступ селян с. Морозівка на Полтавщині на чолі з С. Довгоп'ятом. Через безкровну боротьбу з поміщиками, за підтримки П. Рум'янцева, селяни домоглися того, що в березні 1785 р. суд визнав незаконність їхнього закріпачення і перевів із поміщицьких селян у державні, чого вони й бажали [3, с. 223].

Звичайно, стихійні народні протести не мали передумов для перемоги, й закінчувалися поразками. Проте, навіть попри немасовість явища повстанські настрої були не тільки в козацьких і селянських «низах», але й також у середовищі яскравих представників козацько-старшинської (шляхетської-дворянської) верстви.

Іван Котляревський, Василь Капніст, Яків Козельський, Григорій Сковорода у своїх творах, написаних під впливом тодішнього революційного, антимонархічного руху в Європі й визвольних змагань народів, поневолених Османською імперією, висловлювали, щоправда, в алегоричній формі, протест проти ліквідації Запорозької Січі, скасування політичної автономії та місцевого самоврядування на Лівобережній Україні.

Хронологічно першим проти інкорпорації України, хоч і на алегоричному рівні, був *Г. Сковорода*. Ще в 9-й пісні «Саду божественних пісень»: «Свій смисл усяка голова трима» - автор виразно сказав, що йому «свобода лиш одна вабна», він прихильник природного (Божого) закону: дійсне-бо те, що стверджує Бог, ото ж поет і бажає, щоб його край жив за природним законом: «Нехай потягне з кінця в кінець наш світ, як тягнуть магніти сталь». У час насильного включення України до Росії Г. Сковорода проголошує виразну філософську тезу про те, *змішування природ, їх злиття є справжнє ідолоскаженство, і розрив з блаженною натурою, і незнання про Бога*. Подовженням цих думок стала пісня 14-а » [4, с. 66, 72–74], яка, на думку В. Шевчука, стала безпосереднім відгуком на знищення Козацької держави, бо написана 1782 року [5, с. 169-170].

Проте чи не найбільш відомим протестом проти інкорпораційної української політики імперської Росії на алегоричному рівні стала «*Енеїда*» І. Котляревського. Поема, що започаткувала епоху нової української літератури, творилася упродовж тривалого часу: від початку 90-х рр. XVIII ст. до 30-х рр. XIX ст., а повністю вперше надрукована лише у 1842 році. Здійснений і тут В. Шевчуком докладний аналіз «Енеїди» як літературної і суспільно-політичної пам'ятки переконує, що приводом до написання поеми був насамперед факт знищення Запорозької Січі 1775 року, ліквідація козацької автономії у 80-х рр. XVIII ст. та заснування Задунайської Січі [5, с. 175].

Письменник і український патріот В. Капніст відгукнувся *Одою на рабство* (1783 р.), що стала плачем над уярмленням України. Тут прямо йдеться про «Вітчизни з тугою такою уярмлення»

(«Отчизны моеї любимой порабощенье воспою...»). У цілому вірш звучить як відважний протест проти указу 1783 р. про закріпачення «посполитих» і селян Лівобережної України, поєднує соціальний протест із національним – з мотивом поневоленої України. Міста і села, які ховав од бід «свободи щит» (права та вольності) опинилися у побудованих Росією загорожах, відтак «наш ясний день» змінюється «у темну ніч» [6, с. 345–348].

Підтримав загальну тенденцію Я. Козельський, автор кількох філософських праць, написаних в ідейному дусі алегоричного протесту. Зокрема, його систему поглядів на сучасність і державу викладено у написаній 1768 р. праці Філософські пропозиції. У ній мислитель виступає прихильником теорії суспільного договору, від якого, на його думку, будь-яка зі сторін може відмовитися, якщо вважатиме його шкідливим для себе. Право ототожнював зі справедливістю, і вказував, що закон має ґрунтуватися на праві. Наголошував на тезі про те, що метою держави є суспільне благо, тобто захист прав своїх підданих. Критикував кріпосне право й обґрунтовував необхідність знищення феодальних порядків [7, с. 139-142].

Я. Козельський став одним з перших, хто теоретично засудив феодально-кріпосницький лад, і в цьому був попередником О. Радіщева (а не навпаки, як твердили радянські історики). Козельський також засуджував загарбницькі війни і поневолення націй. А розглядаючи проблему злочину та покарання, Я. Козельський-філософ відстоював ідеї пріоритету духовних засад над приватновласницькими інтересами, справедливості, рівності представників усіх класів суспільства перед законом і судом [8, с. 493–497].

Особливої ваги за цих умов набувають імена двох видатних вітчизняних філософів – Михайла Козачинського, чи не найбільшою заслугою якого стало обґрунтування концепції «Духовного дому» як доміанти культури для збереження національної ідентичності, та Григорія Сковороди, співця т. зв. «горної республіки», своєрідної формули, в якій виражався ідеал свободи, рівності та братерства.

З-поміж складових творчості М. Козачинського чільне місце посідає концепція природного права. З природних прав мислитель виділяв такі права як право на життя, свободу совісті, приватної власності й вибору. Окремо наголошував на останньому, оскільки небезпідставно вважав, що без вибору нема й свободи. Усі блага для мислителя поділялися на дві категорії – природні та штучні. Перші пов'язані із задоволенням природних потреб, другі – самі по собі не потрібні для природи людини, однак допомагають їй. Людина не може існувати без природних благ. Проте тільки лиш природні блага не роблять людину щасливою, тому що справжнє щастя – не у них. А головне у житті, за М. Козачинським, – це досягнення т. зв. «природного щастя», оскільки саме в цьому полягає мета усієї людської діяльності й усіх людських вчинків [6, с. 19–40].

М. Козачинський протиставляє двох правителів: Соломона й Нерона (за В. Шевчуком – під Нероном наші мислителі традиційно бачили Петра I). У пасажі про І. Мазепу, який постає як Бунт, Україна виступає в образі Марса, а Росія - Беллони, повстанча програма подається без перекручень, але сам Бунт засуджується. І це чиниться з певною метою, бо як головне у творі виводяться Любомудрість і Премудрість. Вони пропагують потребу єднання з Мудрістю, яка має бути не в повстанні, а саме в Премудрості, яку підтримують Віра, Надія та Любов. Саме вони і мають оселитись у новозбудованому поверсі над Мазепиним, що є ніби підосновою новобудови [5, с. 142-143].

Загалом алегорія М. Козачинського закликає до спорудження духовного дому народу, що побудований на основі традицій боротьби за свою свободу. Автор повідомляє: час національних визвольних воєн після повстання І. Мазепи минув, нова епоха потребує нового мислення, нової мудрості, на рівні Премудрості, якій і належить збудувати національний Духовний дім, поєднати народ у вірі, позбутися розбрату, відтак надбудований новий поверх стає символом освітньої та культурної праці, яка провадиться у мирі та злагоді.

Філософські ідеї М. Козачинського мали поважний вплив на формування переконань уже згаданого вище Г. Сковороди. Він, як засновник української класичної філософії, розвинув ідею доміанти культури М. Козачинського у філософію «серця». На думку філософа, почуття й емоції завжди є більш цінними, аніж тілесні бажання. Саме з установки на «серце» виходять суспільні погляди філософа, його оцінки політико-правової сфери життя, і, зокрема, ідея «Горної республіки» [9, с. 49-50].

Для мислителя суспільство - це «юрба» і «люди вибрані». Перші, які живуть тільки в царині матеріальних інтересів, бездуховні – що є ознакою малості людини. До «вибраних людей» потрапляють не через механічну приналежність до привілейованого стану, а за морально-етичними

підставами. А система виховання духовної, «вибраної» людини має ґрунтуватися на самопізнанні. Подібній людині, як чистій душою та серцем, належить виходити в «кола надгорні», жити в непорочності та невинності, плекати Мудрість. Така людина протиставляється юрбі, й духовно з'єднується з собою подібними, акумулюючи Горну республіку, власне, націю, бо нація – це, передовсім, духовне об'єднання свідомих людей [5, с. 144]. Таких людей може бути й небагато, проте: «Ліпше з одним розумним та добрим душою жити в любові та шані, аніж з тисячею дурнів» («Сова і Дрозд»). Образ такої людини – Діамант (байка 22), гній тут – образ юрби [4, с. 115, 121–123].

Відтак, під Горною республікою Г. Сковорода розумів певну позадержавну субстанцію, у якій люди об'єднані у душі, тобто в ідеї. Звісно, ця ідея не називалася національною. Проте, Г. Сковорода не був байдужим до власне національної ідеї, а його абстрактні роздумування про неї, на обґрунтовану думку В. Шевчука, всього лише реакція на занепад державності й духовності в Україні другої половини XVIII ст. Тоді вона надовго позбулася своєї свободи та системи освіти, хоча культурні цінності подовжувала генерувати, перевалюючи в когорту уярмлених і упосліджених націй [5, с. 144–145].

Численні дослідники наголошують, що Г. Сковорода норовив виписати полотно якісно іншого суспільно-політичного ладу, що мав замінити попередній, опираючись на вистраждану ним непідробну теорію «сродності». Сковородівський «закон сродності» вимагає від усякої людини братися за працю у відповідності до свого природного покликання й своїх природних нахилів. Він підкреслював, щоб забезпечити нормальний розвиток суспільно-політичного ладу необхідні не тільки загальна праця усього суспільства, важливо, щоб ця праця була «сродною», себто працею за покликанням.

Положення про «сродну працю» у філософа кореспондується з ідеєю республіканського державного устрою. Його теорія гласить, що люди рівні за природою, незалежно від їхнього походження, однак – нерівні у своїх природних нахилах. Оцю «рівну рівність» він протиставляв «нерівній рівності». Нерівні природні здібності людини, одержують рівні можливості для їх повного вияву тільки за умов «сродності». Хтось більше придатний до занять рільництвом, хтось – будівництвом, а хтось – державною охороною. За республіканського устрою усі посадові особи, аж до найвищих, мають заміщуватися за правилом «сродності». Останній стане гарантією поєднання особистих і суспільних інтересів, разом – успішного функціонування всіх складових у державному організмі [10, с. 174–175].

Г. Сковорода розмірковував, що коли, до прикладу, чабан має природні здібності губернатора, то він має стати губернатором, при цьому нічого поганого не буде, коли, навпаки, губернатор, схильний до чабанства, буде чабаном. Адже від цього буде тільки зиск як суспільству, так і їм обома – кожний з них у «сродній» праці віднайде правдиве щастя. Мислитель вірував, коли в мистецтві та в науці покажуться люди «по сродності», то це сприятиме не тільки бурхливому розвитку цих важливих сфер людської життєдіяльності, але й загальній демократизації суспільства [11, с. 194].

О. Скакун, розглядаючи проблеми держави і права у філософській спадщині Г. Сковороди, зауважувала, що з переконань філософа вибирається теза про те, що, власне, саме право закладене якраз у «сродній праці». Адже право, як і справедливість, корениться в людині. Воно – мірило не тільки переважно внутрішньої, але й також – зовнішньої людської свободи. Звідси, сама ідея права мала б полягати не у формально-владній принуді з боку держави, а в урегулюванні життя особистості з урахуванням її буття в світлі моралі та цінностей. Відтак, «сродність», як і відповідність своїй ідеї, має перебувати десь між чинним правом, тобто «громадянськими законами», та природним правом або, за О. Скакун, морально-ціннісним регулятором людини [9, с. 49–50].

Висновки. Викладене дає нам змогу дійти таких висновків.

По-перше, остаточна ліквідація залишків автономного статусу Гетьманщини призвела до народних протестів проти інкорпораційної української політики Російської держави, насамперед, стихійного опору закріпаченню, які, однак, не мали передумов для перемоги.

По-друге, в громадській думці брутална інкорпорація козацької державності, або у найширшому (цивілізаційному) розумінні – «Козацької держави», вилилася в алегоричні протести національної еліти – І. Котляревського, В. Капніста, Я. Козельського, М. Козачинського, Г. Сковороди.

По-третє, протести українських інтелектуалів були співзвучні з головними настроями доби – «змаганням за правду» й «пізнанням істини», що проникнуті визвольним змістом, а особливо проголошенням «вольності» за найвищу цінність.

По-четверте, найвидатніші філософи доби руйнації козацької Гетьманщини - М. Козачинський і Г. Сковорода - основну увагу зосередили на обґрунтуванні необхідності збереження національної ідентичності. Перший – через ідею домінанти культури («Духовного дому») у національному житті, а другий – ідеалу свободи, рівності та братерства, що виражався у формулі т. зв. «Горної республіки». Мислителі у своїх творах переводили увагу із суспільних чинників на індивідуальні – нація бачилась їм не у «юрбі», а у самозбереженні вибраних, свідомих її представників. Власне від чисельності національно свідомих членів суспільства об'єктивно залежить ефективність утвердження здорових народних поглядів на суспільно-політичний устрій, працю, щастя людей. А підґрунтям для зростання чисельності таких вибраних людей має стати освіта, самопізнання і моральне самовдосконалення кожної людини.

По-п'яте, алегоричні протести національної інтелігенції проти інкорпораційної політики імперської Росії зосереджувалися на, визнаємо – надто вузькій, однак саме потрібні збереження національної ідентичності через ідею домінанти національної культури й ідеалу свободи, рівності та братерства.

Список використаних джерел:

1. Терлюк І.Я. Українська державність: формування національної державно-правової традиції. Друга половина XVI – початок XX ст.: монографія. Львів: ТзОВ «Галицька видавнича спілка». 2022. 480 с.
2. Смолій В.А. Турбаївське повстання 1789-1793. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 10: Т - Я. Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка. 2013. С. 178.
3. Білоусько О. А., Мокляк В. О. Нова історія Полтавщини (друга половина XVI - друга половина XVII століття): підручник. Полтава: «Оріяна». 2003. 264 с.
4. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2-х т. Т. 1. К.: Наукова думка. 1973. 532 с.
5. Шевчук В. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна, та її подвижники. Історичний нарис. К.: МАУП. 2007. 272 с.
6. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. Т. IV. Кн. 2. – Середина XVIII ст. / заг. ред. В. Литвинова, В. Шевчука, приміт. В. Литвинова. К.: Дніпро. 2001. 360 с.
7. Козельский Я. П. Философические предложения. *Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей второй половины XVIII в.* / заг. ред. С.А. Покровского. М.: Юридическая литература. 1959. С. 139–142.
8. Олейников В.В. Проблема кріпацтва у «Судженні про становище кріпосних селян...» депутата Я.П. Козельського. *Вісник Донецького національного університету*. 2008. № 2. С. 493–497.
9. Скакун О.Ф. Питання держави і права у філософії Григорія Сковороди. *Право України*. 1995. № 2. С. 49-50.
10. Терлюк І.Я. Козацька доктрина української національної державності: українська державна ідея другої половини XVI - початку XIX століть: монографія. Львів: Ліга-Прес. 2017. 216 с.
11. Терлюк І. Я., Флис І.М. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки. 2008. 300 с.